

*Шеремета С. А.,**аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

БЕЗПОСЕРЕДНЄ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ СУДАМИ: ДОСВІД КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Анотація. У статті з'ясований досвід конституціоналізації безпосереднього застосування конституції судами у країнах Європи. Досліджуючи питання прямої дії норм Конституції України, неможливо оминати зарубіжний досвід, передусім країн Європи. Окрім очевидного прагнення до вступу до ЄС, фактом є те, що Україна тяжіє до континентальної сім'ї правових систем, у нас діє спеціалізований орган конституційного контролю – Конституційний Суд України. Це означає, що питання співвідношення спеціалізованого конституційного контролю із діяльністю судів загальної юрисдикції виникають також у багатьох європейських країнах. Досвід цих країн є вкрай важливим для побудови оптимальної моделі застосування судами Конституції України і прямої дії її норм. Зарубіжний досвід переконує у значній поширеності закріплення в конституціях загальних положень про верховенство конституції та/або пряму дію її норм (Швейцарія, Туреччина, Литва, Болгарія). Причому в деяких випадках підкреслюється аспект прямої дії саме щодо прав людини (ФРН, Португалія, Сербія). До речі саме це питання (можливість поширення прямої дії на весь текст або лише на норми про права людини) активно дискутується в Україні, тому подальше вивчення зарубіжного досвіду у цьому відношенні може стати в нагоді. Використовується й інший варіант формулювання прямої дії в конституції: формулювання загального правила із згадкою про можливі винятки (застереження) в окремих випадках (Польща), що актуально, передусім, для соціальних прав (Албанія).

Найбільший інтерес становить регулювання ситуацій, пов'язаних із безпосереднім застосуванням конституції судами і можливістю незастосування закону, зупинення провадження і звернення до конституційного суду. Значні повноваження щодо незастосування закону з мотивів неконституційності судам надаються у Фінляндії. У Чорногорії, Косово суд може ініціювати розгляд справи у конституційному суді. У Туреччині, Албанії, Словенії, Литві суд може зупинити розгляд і звернутися до конституційного суду. У Словенії конституційний суд може навіть зупинити дію самого акта, щодо якого ініційоване питання про конституційність. Деякі європейські країни (наприклад, Естонія), що належать до особливої моделі конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської), цілком органічно також надають на рівні конституції судам широкі повноваження щодо оцінки конституційності законів.

Ключові слова: конституція, пряма дія, правосуддя, Конституційний Суд, права людини, зупинення провадження.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання прямої дії норм Конституції України, неможливо оминати зарубіжний досвід, передусім країн Європи. Окрім очевидного прагнення до вступу до ЄС, фактом є те, що Україна тяжіє до континен-

тальної сім'ї правових систем, у нас діє спеціалізований орган конституційного контролю – Конституційний Суд України. Це означає, що питання співвідношення спеціалізованого конституційного контролю із діяльністю судів загальної юрисдикції виникають також у багатьох європейських країнах. Досвід цих країн є вкрай важливим для побудови оптимальної моделі застосування судами Конституції України і прямої дії її норм.

Дослідження застосування судами норм конституції здійснювали такі вчені, як: Ю.Г. Барабаш, І.Е. Берестова, Г.В. Берченко, Д.Грім, С.П. Головатий, Л.І. Летнянчин, Ф.Люшер, С.П. Погребняк, С.В. Різник, М.В. Савчин, Т.М. Слінько, О.О. Уварова, А.Шайо, та інші. Водночас наша мета – охопити якомога більше європейських країн і їх конституцій, щоб зробити висновки про загальні закономірності і тенденції.

Метою статті є з'ясування досвіду конституціоналізації безпосереднього застосування конституції судами у країнах Європи. Завданнями статті є: 1) висвітлення різних підходів до застосування конституції судами та прямої дії її норм у країнах Європи; 2) з'ясування випадків, коли пряма дія норм конституції тлумачиться звужено; 3) встановлення тенденцій в сфері регулювання зупинення провадження і звернення до конституційного суду при виникненні сумнівів у конституційності закону загальними судами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зарубіжний досвід конституційного регулювання застосування конституції судами досить різноплановий. Переважно йдеться про загальні положення про вищість конституції або зв'язаність правами людини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 35 Конституції Швейцарії 1999 року «той, хто виконує державні завдання, зв'язаний основними правами і зобов'язаний сприяти їх здійсненню» [1, с. 24]. Відповідно до ч. 2 ст. 194 Конституції Республіки Сербія конституція є найвищим правовим актом Республіки Сербія [2, с. 109].

Відповідно до ст. 11 Конституції Турецької Республіки положення конституції є фундаментальними правовими нормами, обов'язковими для виконання законодавчими, виконавчими та судовими органами, адміністративними органами влади та іншими установами та особами. Закони не повинні суперечити положенням конституції [3, с. 263].

Відповідно до ст. 6 Конституції Литовської Республіки конституція є цілісним актом, який застосовується безпосередньо. Кожен може захищати свої права, посилаючись на Конституцію. Ст. 7 оголошує недійсним будь-який закон або інший акт, який суперечить Конституції [4, с. 37].

Частини 1 і 2 ст. 5 Конституції Болгарії передбачають, що: «Конституція – вищий закон, й інші закони не можуть їй суперечити. Норми Конституції мають безпосередню дію» [5, с. 19].

Безпосереднє застосування може обмежуватися спеціальними застереженнями. Так, у Конституції Польщі (ст. 8) йдеться про те, що: «1. Конституція є верховним правом Республіки Польща. 2. Припис Конституції застосовуються безпосередньо, якщо у Конституції не сказано інше» [6, с. 154].

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 4 Конституції Республіки Албанія «Конституція – найвищий закон в Республіці Албанія. Положення Конституції виконуються безпосередньо, крім випадків, коли Конституція передбачає інше». Конституція Республіки Албанія [7, с. 205]. Це «інше» досить яскраво можна продемонструвати на прикладі т.з. «соціальних цілей» (таку назву має глава V частини другої Конституції Албанії). По суті йдеться про соціальні права, як про них часто прийнято говорити. Водночас Конституція прямо передбачає (ч. 2 ст. 59), що досягнення соціальних цілей безпосередньо через суд не допускається. Закон визначає умови і способи, що дають можливість вимагати їх досягнення.

У деяких випадках йдеться про пряму дію лише в аспекті прав людини. Так, у Основному Законі ФРН ст. 1 (3) вказано: «Нижченаведені основоположні права мають складати основу законодавчої, виконавчої і судової діяльності як норми прямої дії [8, с. 110]. Частина 1 ст. 18 Конституції Португалії закріплює: «Конституційні положення про права і свободи та їх гарантії є нормами прямої дії та є обов'язковими для державних і приватних установ» [9, с. 172].

Конституція Сербії також робить акцент на правах людини (а також на правах національних меншин). Відповідно до ст. 18 Конституції Сербії права людини та національних меншин, які гарантовані Конституцією здійснюються безумовно та безпосередньо. Конституція гарантує і безпосередньо реалізує права людини і права національних меншин, які гарантовані загальноприйнятими нормами міжнародного права, ратифікованими міжнародними договорами і законами. Закон може передбачати спосіб реалізації цих прав тільки в тому випадку, якщо це прямо передбачено Конституцією або необхідно для здійснення конкретного права в силу його природи, в силу якого закон за жодних обставин не може впливати на сутність відповідного гарантованого права [2, с. 25]. Тут ми яскраво бачимо наскільки ідея збереження сутності основного права, що пішла із Основного Закону ФРН (ч. 2 ст. 19), тісно пов'язана із прямою дією конституції, співвідношенням конституційного (суб'єктивного) права і його законодавчого регулювання (обмеження).

Як це не дивно, на відміну від Конституції України, в конституціях багатьох країн детально врегульована ситуація (не)застосування судом закону, щодо якого є сумніви у його конституційності. Наприклад у § 106 і 107 Конституції Фінляндії сказано: «У разі, якщо при розгляді справи судом застосування положень закону вступає у явне протиріччя з Конституцією, суд зобов'язаний віддати перевагу положенням Конституції... У випадку, якщо норма постанови чи іншого підзаконного акту знаходиться протиріччі з Конституцією або іншим законом, її застосування судом або іншим органом влади не допускається» [10, с. 170].

Відповідно до ч. 2 ст. 150 Конституції Чорногорії процедура в Конституційному Суді для оцінки конституційності може бути ініційована судом [11, с. 318]. Відповідно до ст. 152 Конституції Турецької Республіки якщо суд, який розглядає справу, вважає, що застосований закон або президентський указ є неконституційним, або якщо він переконаний у істотності і обґрунтованості позову про неконституційність, поданого однією зі сторін, він відкладає розгляд справи до прийняття

Конституційним судом рішення по даному питанню. Якщо суд першої інстанції не переконаний в істотності заяви про неконституційність, то така заява разом з рішенням суду розглядається компетентним апеляційним органом. Конституційний Суд приймає рішення з цього питання та оголошує своє рішення протягом п'яти місяців з моменту отримання заяви. Якщо протягом цього строку рішення не буде прийнято, суд першої інстанції закінчує розгляд справи відповідно до чинних законодавчих положень. Однак якщо суд першої інстанції отримує рішення Конституційного суду до моменту винесення остаточного рішення по суті справи, то суд першої інстанції зобов'язаний його виконати. Жодна заява про неконституційність не може подаватися стосовно одного й того самого законорачого положення до закінчення десяти років після його опублікування в офіційному вісник, що отримало рішення Конституційного Суду про відхилення заяви по суті [3, с. 362].

Відповідно до ч. 8 ст. 113 Конституції Республіки Косово у разі невпевненості у відповідності оскаржуваного закону Конституції суди мають право направляти до Конституційного Суду петиції про відповідність Конституції закону при судочинстві, якщо рішення суду залежить від відповідності оскаржуваного закону Конституції [12, с. 175].

Відповідно до ч. 2 ст. 145 Конституції Республіки Албанія якщо суд встановив, що закони суперечать Конституції, він не застосовує їх. У цьому випадку суд перериває судовий процес і направляє запит до Конституційного Суду. Рішення Конституційного Суду є обов'язковим для усіх судів [7, с. 255].

Відповідно до ст. 156 Конституції Республіки Словенія (процедура оцінки конституційності) якщо суд в процесі розгляду дійде висновку, що закон, який підлягає застосуванню, є неконституційним, він повинен призупинити розгляд і порушити провадження у Конституційному суді. Судовий процес триває після винесення рішення Конституційним Судом [13, с. 65]. Причому відповідно до ст. 161 конституційний суд може на період розгляду питання про конституційність або законність акту призупинити його дію повністю або в певній частині до прийняття остаточного рішення на умовах і в порядку, встановлених законом [13, с. 68].

Відповідно до Конституції Литовської Республіки Суді наділені правом звернення до конституційного суду щодо законів та інших прийнятих Сеймом актів (ч. ст. 106) [4, с. 74]. А відповідно до її ж ст. 110 суддя не може застосовувати закон, який суперечить Конституції. У тих випадках, якщо є підстави припускати, що закон або інший правовий акт, який повинен бути застосований у конкретній справі, суперечать Конституції, суддя зупиняє розгляд цієї справи і звертається до Конституційного Суду з проханням винести рішення про відповідність цього закону або іншого правового акта Конституції [4, с. 76].

Відповідно до ч. 2 ст. 15 Конституції Естонської Республіки суд стежить за дотриманням Конституції і визнає, що не відповідають Конституції будь-який закон, інший правовий акт або дія, якими порушуються встановлені Конституцією права і свободи або які іншим чином суперечать Конституції [14, с. 106]. Відповідно до ч. 1 ст. 152 Конституції Естонської Республіки суд при розгляді судової справи не застосовує жодних законів або інших правових актів, що суперечать Конституції [14, с. 150]. Водночас треба розуміти, що для Естонії характерна особлива модель конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської).

Висновки. Отже, зарубіжний досвід переконує у значній поширеності закріплення в конституціях загальних положень про верховенство конституції та/або пряму дію її норм (Швейцарія, Туреччина, Литва, Болгарія). Причому в деяких випадках підкреслюється аспект прямої дії саме щодо прав людини (ФРН, Португалія, Сербія). До речі саме це питання (можливість поширення прямої дії на весь текст або лише на норми про права людини) активно дискутується в Україні (про що ми вже раніше писали [15]), тому подальше вивчення зарубіжного досвіду у цьому відношенні може стати в нагоді. Використовується й інший варіант формулювання прямої дії в конституції: формулювання загального правила із згадкою про можливі винятки (застереження) в окремих випадках (Польща), що актуально, передусім, для соціальних прав (Албанія).

Найбільший інтерес становить регулювання ситуацій, пов'язаних із безпосереднім застосуванням конституції судами і можливість незастосування закону, зупинення провадження і звернення до конституційного суду. Значні повноваження щодо незастосування закону з мотивів неконституційності судам надаються у Фінляндії. У Чорногорії, Косово суд може ініціювати розгляд справи у конституційному суді. У Туреччині, Албанії, Словенії, Литві суд може зупинити розгляд і звернутися до конституційного суду. У Словенії конституційний суд може навіть зупинити дію самого акта, щодо якого ініційоване питання про конституційність. Деякі європейські країни (наприклад, Естонія), що належать до особливої моделі конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської), цілком органічно також надають на рівні конституції судам широкі повноваження щодо оцінки конституційності законів.

Література:

1. Конституція Швейцарської Конфедерації. *Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 16-93.
2. Конституція Республіки Сербія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 19-116.
3. Конституція Турецької Республіки. *Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки*. Київ: ОВК, 2021. С. 257-403.
4. Конституція Литовської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 35-100.
5. Конституція Болгарії. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 17-67.
6. Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща*. Київ: ОВК, 2021. С. 151-231.
7. Конституція Республіки Албанія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 203-270.
8. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. *Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція*. Київ: ОВК, 2021. С. 109-245.
9. Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. К.: ОВК, 2021. С. 165-319.
10. Конституція Фінляндської Республіки. *Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 125-179.

11. Конституція Чорногорії. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 271-322.
12. Конституція Республіки Косово. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 118-202.
13. Конституція Республіки Словенія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021. С. 21-22 с. 65.
14. Конституція Естонської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 101-160.
15. Шеремета С. А. Пряма дія норм Конституції України: основні підходи *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 37-40.

Sheremeta S. Direct effect of the constitution by courts: experience of constitutionalization in European countries

Summary. The article clarifies the experience of constitutionalization of the direct application of the constitution by courts in European countries. Investigating the issue of the direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine, it is impossible to bypass the experience of foreign countries, primarily of European countries. In addition to the obvious aspiration to join the EU, the fact is that Ukraine gravitates towards the continental family of legal systems, we have a specialized body of constitutional control – the Constitutional Court of Ukraine. This means that the issue of the correlation of specialized constitutional control with the activity of courts of general jurisdiction also arises in many European countries. The experience of these countries is extremely important for building an optimal model of the application of the Ukrainian Constitution by the courts and the direct effect of its norms. Foreign experience proves the widespread adoption of general provisions in constitutions about the supremacy of the constitution and/or the direct effect of its norms (Switzerland, Turkey, Lithuania, Bulgaria). Moreover, in some cases, the aspect of direct effect specifically regarding human rights is emphasized (Germany, Portugal, Serbia). By the way, this very issue (the possibility of extending direct effect to the entire text or only to norms on human rights) is actively discussed in Ukraine, so further study of foreign experience in this regard may be useful. Another version of the formulation of direct effect in the constitution is used: the formulation of a general rule with a mention of possible exceptions (provisions) in individual cases (Poland), which is relevant, first of all, for social rights (Albania).

Of greatest interest is the regulation of situations related to the direct application of the constitution by the courts and the possibility of non-application of the law, suspension of proceedings and appeal to the constitutional court. Courts are given significant powers to strike down a law on grounds of unconstitutionality in Finland. In Montenegro, Kosovo, the court can initiate the consideration of the case in the constitutional court. In Turkey, Albania, Slovenia, Lithuania, the court can stop the proceedings and turn to the constitutional court. In Slovenia, the constitutional court can even suspend the act itself, in respect of which the question of constitutionality has been initiated. Some European countries (for example, Estonia), which belong to a special model of constitutional control, which differs from the continental (European or Kelsen) model, quite organically also provide courts with broad powers to assess the constitutionality of laws at the level of the constitution.

Key words: constitution, direct effect, justice, Constitutional Court, human rights, suspension of proceedings.